

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ НЕДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті проведено аналіз становлення та розвитку недержавного пенсійного забезпечення з початку незалежності України. Виявлено проблеми розвитку та запропоновано шляхи їх вирішення. Надамо рекомендації щодо вдосконалення законодавства про недержавне пенсійне страхування.

The article analyzes the formation and development of private pensions since Ukraine's independence. Problems are identified and development areas to address them are proposed. Recommendations concerning the improvement of legislation about the private pension insurance are given.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні недержавне пенсійне забезпечення розвивається дуже повільно, що пов'язано насамперед з нерозвиненістю фінансового ринку в Україні. Наявність проблем на шляху реформування пенсійної системи України, які потребують розв'язання та науково-теоретичного обґрунтування, підтверджують актуальність наукових досліджень у цій сфері.

Перші кроки на шляху створення законодавчої бази для добровільного пенсійного забезпечення в Україні були передбачені ст. 9 Закону України «Про пенсійне забезпечення» ще у 1991 р. [1].

Відповідно до цієї статті водночас з державним пенсійним забезпеченням працівники отримали право укладати договори добровільного страхування додаткової пенсії. Джерелом для виплати такої пенсії в системі Української державної страхової організації (Укрдержстрах) став страховий фонд, який складався на 50% з особистих внесків працюючих і на 50 % – з коштів Державного бюджету України. Іншим кроком у напрямку створення законодавчої бази недержавного пенсійного забезпечення стало ухвалення в 1996 р. Закону України «Про страхування» [2]. Ст. 4 цього закону передбачено, що об'єктами страхування можуть бути майнові інтереси, пов'язані з додатковою пенсією.

Водночас слід зауважити, що система недержавного пенсійного забезпечення в Україні й донині перебуває на початковому етапі розвитку.

Система недержавного пенсійного забезпечення становить третій рівень пенсійної системи, запроваджений Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 року [3].

Основу такої системи складають недержавні пенсійні фонди.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Різні аспекти пенсійного забезпечення розглядаються у працях вітчизняних та зарубіжних економістів. Вагомий внесок у формування національної концепції пенсійного забезпечення зробили: С. Березіна, М. Вінер, В. Геєць, В. Гордієнко, Ю. Драбкіна, Б. Зайчук, С. Злупко, В. Колбун, Е. Лібанова, Б. Надточій, Ю. Палкін, М. Папієв, І. Сахань, С. Сивак, Б. Сташків, Н. Тихоненко та ін.

Проведений аналіз надбань вітчизняної науки і практики свідчить про відсутність системного дослідження проблем становлення та розвитку недержавного пенсійного забезпечення.

Не всі аспекти цієї складної та багатогранної проблеми вивчені та отримали належне наукове обґрунтування.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Старий механізм пенсійного забезпечення є звичайним перерозподілом фіскальними засобами частини

створеної підприємством вартості на потреби споживання непрацевдатної частини населення. Це означає, що кошти, які могли б бути спрямовані підприємством на інвестування, розширення виробництва, підвищення продуктивності праці робітників, практично «проїдаються» суспільством.

Але ж за умов жорсткого дефіциту фінансових ресурсів, який склався в Україні, кожна гривня отриманого в суспільстві доходу має використовуватися з максимальною ефективністю. Тому залучення пенсійних нагромаджень до інвестування в українську економіку, безсумнівно, сторицею відіб'ється на рівні життя населення, в тому числі пенсіонерів.

Постановка завдання. Розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні потребує вдосконалення законодавства про недержавне пенсійне страхування та створення необхідних умов діяльності недержавних пенсійних фондів та стимулювання попиту на послуги додаткового до державного пенсійного забезпечення, яке здійснюють добровільні пенсійні фонди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на прийняті нормативні акти право на здійснення добровільного пенсійного страхування, за інформацією Укрстрахнагляду (1997 р.), отримали лише три комерційні страхові організації: «Аска-Лайф» (м. Донецьк), «Грант-Сервіс» (м. Харків), «Астра-Дніпро» (м. Запоріжжя) [3].

Поява перших недержавних пенсійних фондів, які, по суті, мали лише відповідну назву, але були утворені за різними організаційними формами і фактично займалися акумуляцією коштів населення, припадає також на початок 1990-х років [4, с.15-23]. Вони створювалися на основі ухваленого в 1991 р. Закону України «Про господарські товариства» [5] як акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю, або прийнятого у 1993 р. Декрету Кабінету Міністрів України «Про довірчі товариства» [6]. У 1997 р. недержавних пенсійних фондів налічувалося 76, у 2000 р. – уже близько 200.

Створення недержавних пенсійних фондів загальмувалося після їх масового банкрутства та перевірок діяльності довірчих товариств у 1995 р. відповідно до розпоряджень Президента України від 01.03.1995 № 427 та від 11.09.1995 № 1558. Результати цих перевірок стали предметом розгляду Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Радою регіонів при Президентові України. Так, зокрема, у постанові Кабінету Міністрів України «Про результати комплексних перевірок діяльності довірчих товариств» від 01.11.1995 № 8739 зазначалося, що в діяльності багатьох із них, а також у недержавних фінансових організаціях мали місце факти грубого порушення чинного законодавства, шахрайства і зловживань під час здійснення ними операцій з коштами та майном громадян, що спричинило значні матеріальні й моральні втрати, завдало шкоди майновим інтересам держави.

Внаслідок цих порушень у деяких регіонах погіршився соціально-політичний клімат: пройшли мітинги, пікетування, спостерігалися інші прояви громадського невдоволення. Як засвідчили перевірки, найбільші збитки громадян були спричинені діяльністю небанківських фінансових установ, таких, як Український будинок «Селенга» та недержавний пенсійний фонд «Оберіг».

Через незадовільний контроль з боку держави довірчі товариства працювали з порушеннями, завдаючи громадянам збитків, які відшкодувати практично неможливо.

Загальний обсяг активів, залучених до недержавних пенсійних фондів (діючих до набрання чинності Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»), становив близько 16 млн. грн. Слід зазначити, що майже 90 % активів були акумульовані чотирма найбільшими пенсійними фондами.

Приблизно 31 тис. осіб брали участь на той час у недержавному пенсійному забезпеченні. При цьому 72 % загальної кількості учасників було залучено до чотирьох фондів, три з яких мають найбільший обсяг пенсійних активів.

Найбільшими недержавними пенсійними фондами за кількістю залучених громадян вважалися: ТОВ «Народний пенсійний фонд «Україна», м. Київ – 14 тис. осіб; ТОВ НПФ

«Кримспоживспілка», м. Сімферополь – 3,2 тис. осіб; Перший український недержавний фонд, м. Київ – 3,1 тис. осіб; ТОВ НПФ «Укоопспілка», м. Київ – 1,4 тис. осіб [4, с.15-23].

З 22 пенсійних фондів 13 (60 %) належали до споживчої кооперації «Облспоживспілки». У кожного фонду цієї системи були власні засновники, працівники яких залучалися до системи недержавного пенсійного забезпечення. Найбільшими фондами у вказаній кооперації були: ТОВ НПФ «Кримспоживспілка» (м. Сімферополь); ТОВ НПФ «Укоопспілка» (м. Київ), ТОВ НПФ «Облспоживспілка» (м. Миколаїв); ТОВ НПФ «Облспоживспілка» (м. Одеса).

Частка осіб, залучених до фондів споживчої кооперації, у загальній кількості учасників системи недержавного пенсійного забезпечення (31 тис. осіб) становила приблизно 34 % (11 тис. осіб). Загальний обсяг активів, залучених до фондів споживчої кооперації, – 7 млн. грн. Це 43 % від загального обсягу активів, залучених до сучасної системи недержавного пенсійного забезпечення (16 млн. грн.).

Так, добровільне недержавне пенсійне забезпечення в Україні почало зароджуватися наприкінці минулого десятиліття здебільшого на основі пенсійних схем з визначеними пенсійними виплатами. Першу спробу всебічно врегулювати цю сферу діяльності було зроблено в 2003 р. Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [3], який набрав чинності в 2004 р., наклав заборону на укладання нових договорів з використанням пенсійних схем з визначеними пенсійними виплатами і встановив перехідний період для їх перетворення у схеми з визначеними пенсійними внесками.

Перехід успішно відбувся, і пенсійні схеми з визначеними пенсійними виплатами більше не діють і/або не пропонуються.

На форму сплати внесків не накладено жодних регуляторних обмежень, проте у вказаному законі детально вписані положення про пенсійні виплати на зразок таких:

- здійснення одноразових пенсійних виплат дозволяється за особливих обставин, таких як серйозне погіршення здоров'я або смерть учасника фонду (ці положення є стандартними для законів такого роду в усьому світі);
- пенсійні виплати на визначений термін мають здійснюватися протягом щонайменше десяти років;
- довічні пенсії (ануїтети) можуть виплачуватися лише після укладання договорів і перерахунку пенсійних активів страхової організації.

Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [3] містить низку додаткових положень, які відображають міжнародні стандарти, наприклад щодо обмежень на використання пенсійних активів як застави, успадкування пенсійних активів тощо.

Проект змін до цього закону, які мають переважно технічний характер, було подано до Верховної Ради в 2007 р. І досі невідомо, коли ці зміни стануть чинними.

Станом на 31.12.09 в Державному реєстрі фінансових установ міститься інформація про 108 недержавних пенсійних фондів, 44 адміністратори НПФ, з яких мають ліцензію на здійснення діяльності з адміністрування НПФ – 37.

Станом на 31.12.09 адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено 62 475 пенсійних контрактів з 49 804 вкладниками, з яких 2 312 вкладників, або 4,6%, – юридичні особи, на яких припадає 722,7 млн грн. пенсійних внесків (95,8% від загального обсягу пенсійних внесків за системою НПЗ), а 47 492 вкладники, або 95,4%, – фізичні особи.

Загальний обсяг активів, сформованих пенсійними фондами, станом на 31.12.09 р. становить 857,9 млн. грн. Усього за 2009 рік активи недержавних пенсійних фондів зросли на 40,1% (на 245,7 млн.грн.) Станом на 31.12.09 адміністраторами недержавних пенсійних фондів було укладено 62 475 пенсійних контрактів з 49 804 вкладниками, з яких 2 312 вкладників, або 4,6%, – юридичні особи, на яких припадає 722,7 млн. грн. пенсійних внесків (95,8% від загального обсягу пенсійних внесків за системою НПЗ), а 47 492 вкладники, або 95,4%, – фізичні особи. При цьому порівняно з кінцем 2008 року кількість контрактів з юридичними особами зменшилась на 5,8%, а з фізичними особами зросла на 2,3% [7].

На кінець 2009 року кількість учасників НПФ відповідно до укладених контрактів становила 497 066 осіб, протягом року вона зросла на 14,6 тис. осіб, або на 3%. Разом із зростанням учасників НПФ зростають і обсяги сплачених пенсійних внесків. Так, станом на кінець 2009 року всіма вкладниками недержавних пенсійних фондів було сплачено 754,6 млн. грн. пенсійних внесків, що на 29,5% більше, ніж на кінець 2008 року.

Але слід зазначити, що взагалі в системі НПЗ серед вкладників спостерігається тенденція до скорочення або тимчасового припинення сплати внесків на користь своїх учасників, що спричинена нестабільною економічною ситуацією, яка на цей час має місце в країні [7].

Темпи приросту загальних пенсійних активів у 2009 році суттєво зменшились у порівнянні з 2008 роком. Так, за I квартал 2009 року темп приросту загальних пенсійних активів склав лише 7,9%, але в той же час у II кварталі 2009 року приріст пенсійних внесків дещо збільшився та склав 11,1%. Проте станом на 30.09.09 темп приросту падає до 8,9%, а станом на 31.12.09 – до 7,4%. Це пов'язано передусім із скороченням або тимчасовим припиненням окремими НПФ сплати внесків на користь своїх учасників, що спричинено нестабільною економічною ситуацією, яка на цей час має місце в країні, а також із зростанням розміру пенсійних виплат (зокрема одноразових). Пенсійні виплати (одноразові та на визначений строк) станом на 31.12.09 склали 90,1 млн. грн., збільшившись за 2009 рік на 230% [7].

За результатами 2009 року переважними напрямками інвестування пенсійних активів є депозити в банках (40% інвестованих активів), облігації підприємств – резидентів України (18,9%), цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України (16,4%), та акції українських емітентів (8,8%) [7].

Метою інвестування пенсійних активів є насамперед збереження пенсійних заощаджень громадян. Тому стратегія інвестування недержавних пенсійних фондів є більш консервативною, ніж в інших фінансових установах.

У 2009 році проти 2008 року в консолідованому портфелі НПФ дещо зменшилась частка акцій українських емітентів з 9% до 8,8%, але в абсолютному виразі їх розмір збільшився з 55,4 до 75,9 млн. грн. Значно збільшився обсяг цінних паперів, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України, у консолідованому портфелі НПФ – з 21,8 у 2008 році до 141 млн. грн. у 2009 році (з 3,6% до 16,4%) НПФ показали приріст вартості акцій як за рахунок додаткового інвестування, так і за рахунок зростання вартості самих акцій, що може свідчити про початок позитивних зрушень на фондовому ринку України. Загальна вартість доходу, отриманого від інвестування пенсійних активів, станом на 31.12.09 склала 236,7 млн. грн., або 31,4% від суми залучених внесків, збільшившись протягом 2009 року на 149,8 млн. грн., або на 172,5%.

Суттєвим фактором, що впливає на розмір інвестиційного доходу, є те, що розмір залучених пенсійних внесків є незначним для забезпечення можливості здійснення диверсифікації пенсійних активів у дохідні фінансові інструменти [7].

Згідно із Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» функції адміністрування НПФ, управління активами та їх зберігання розмежовано, причому функцію зберігання жорстко відокремлено від перших двох функцій, які можуть здійснюватися тією самою компанією.

Шість установ виконували виключно функції адміністрування фондами, 22 – мали ліцензії як на адміністрування фондами, так і на управління активами (хоча не всі з них насправді виконували обидві функції): 55 % загального обсягу активів перебували в управлінні компаній, які водночас здійснювали функції адміністрування та управління активами, тоді як функції управління активами та адміністрування решти 45 % загального обсягу активів були розподілені і виконувалися різними компаніями. Із 203 ліцензованих зберігачів 107 були банками, функції зберігачів для НПФ виконували 30 із них. Варто зазначити, що зберігачами для НПФ можуть бути лише банки.

Витрати, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, станом на 31.12.09

зросли на 49,1% і в цілому за час існування пенсійних фондів складають 47,1 млн. грн., або 5,5% від загальної суми активів НПФ. Основна частина витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, припадає на оплату послуг з управління активами пенсійного фонду – 26 671,9 тис. грн., або 56,6% від загальної суми витрат. Витрати на оплату послуг з адміністрування пенсійного фонду склали 16 675,3 тис. грн., або 35,4% від загальної суми витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів. Оплата послуг зберігача, який здійснює відповідальне зберігання активів пенсійного фонду, – 1 855,1 тис. грн., або 3,9% від загальної суми витрат [7; 8, с.150-230].

Нагадаємо, що недержавні пенсійні фонди є інкорпорованими структурами, які створені не з метою одержання прибутку (їхніми засновниками).

Засновниками НПФ повинні бути юридичні особи, за винятком професійних фондів. Професійні пенсійні фонди можуть засновувати об'єднання фізичних осіб (наприклад, професійні спілки).

Засновники фондів мають скласти проект статуту фонду, отримати ліцензію та призначити раду фонду, яка відповідає за відбір і укладення договору з адміністратором фонду, компанією, яка управляє активами, та зберігачем, а також за прийняття інвестиційної декларації НПФ.

Нагляд за добровільними пенсійними схемами досить розпорошений. Ліцензії НПФ та їхнім адміністраторам надає Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України (Держфінпослуг), яка здійснює також нагляд за їхньою діяльністю.

Функції видання ліцензій і нагляду за компаніями з управління активами покладено на Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку України (ДКЦПФРУ). Видання ліцензій і нагляд за зберігачами фондів здійснює Національний банк України (НБУ) та ДКЦПФРУ в межах відповідних повноважень. Функції видання ліцензій і нагляду за пенсійним забезпеченням (пенсійними контрактами та пенсійними схемами) виконує лише Держфінпослуг.

З огляду на обсяг ринку та очікуване поліпшення фінансового добробуту в довгостроковій перспективі передбачалося, що добровільні пенсійні схеми розвиватимуться в Україні швидкими темпами. Фактично діяльність НПФ в Україні розпочалася у 2005 р. з певною затримкою у часі після ухвалення Закону «Про недержавне пенсійне забезпечення» у 2003 р. Додатковий час був потрібний для прийняття необхідних підзаконних актів. Наприкінці 2005 р. загальна вартість активів, які перебували в управлінні, становила 46,2 млн. грн., а кумулятивний показник зростання загальної вартості таких активів для періоду між груднем 2005 р. і вереснем 2007 р. дорівнював 370 %.

Ця цифра свідчить про наявність великого потенціалу зростання. Низка інших показників вказує на високий потенціал ринку. На додаток до 51 чинного НПФ в Україні є 31 ліцензований фонд з укладеними договорами на адміністрування фондів, управління активами та зберігання фондів. Ці НПФ уже готові розпочати роботу. До того ж є ще 13 зареєстрованих НПФ, які ще не уклали договорів. Крім того, до шести власників ліцензії на адміністрування фондів і 22 власників ліцензій на адміністрування фондів та управління активами є два додаткові адміністратори з ліцензією на адміністрування та два додаткові власники ліцензій на адміністрування та управління активами, які уклали договори з фондами. Є також один власник однієї ліцензії та чотири власники двох ліцензій, які ще не уклали контрактів з фондами [4].

Такий динамічний вихід на ринок з невеликими обсягами є ознакою очікуваного значного зростання. До того ж існує явна тенденція започаткування діяльності НПФ із символічними сумами сплачених внесків, що свідчить про те, що інвестори у цій сфері діяльності вважають високоймовірним швидкий розвиток вказаного ринку (і /або пов'язаних з ним ринків, таких як ринок для пенсійних фондів другого рівня) у майбутньому (нині обговорюється питання впровадження другого рівня пенсійної системи у 2011–2012 рр.). Ймовірно, окремі надавачі послуг наразі формують основи для своєї стратегічної присутності на ринку приватного пенсійного забезпечення, очікуючи на започаткування

другого етапу пенсійної реформи.

Висновки і перспективи подальших розробок. На підставі цього можна зробити висновок: є чимало структур, зацікавлених такою діяльністю, які займають місця на ринку послуг недержавного пенсійного забезпечення, передбачаючи його подальший розвиток. Вони, очевидно, застосовують низькі премії за ризик у коефіцієнтах дисконтування, які використовуються для обчислення чистої дисконтованої вартості своїх інвестицій в адміністрування фондів і управління активами.

Наявні дані свідчать про те, що добровільна пенсійна система ще перебуває на ранньому етапі виходу на ринок. Зазвичай, після етапу виходу на фінансові ринки відбувається консолідація. Тому дуже важливо здійснювати регулювання ринком у такий спосіб, щоб пом'якшити ризики, пов'язані з цим процесом, і зберегти довіру населення до добровільної пенсійної системи впродовж всього етапу її зростання і консолідації.

Нинішня система недержавного пенсійного забезпечення обтяжена ризиками, які у випадку, якщо ними не управляти на цьому етапі, можуть перешкодити виконанню основоположної ролі добровільної пенсійної системи, а саме: формуванню забезпечених і добре капіталізованих довічних заощаджень як бази для отримання доходів після виходу на пенсію.

Позитивним є той факт, що чималий досвід, пов'язаний з функціонуванням нинішньої системи, накопичено до акумулювання істотніших активів у НПФ. Це створює «вікно можливостей» – достатньо великий часовий інтервал тривалістю близько одного року, яким можна скористатися для швидкого покращання існуючої системи.

Підвищення прозорості, надійності та ефективності системи можна досягти завдяки вдосконаленню підзаконних актів та поліпшенню технічних і /або операційних процедур (зокрема, процедур, застосовуваних зберігачами фондів для перевірок оцінки вартості активів НПФ, та правил і процедур регулювання діяльності), тому необхідною є активна позиція регуляторів.

Крім того, дуже важливим для досягнення зазначеної мети буде структурований професійний діалог і оперативна праця спільних груп, які складатимуться з регуляторів і представників галузі недержавного пенсійного забезпечення.

Література

1. Про пенсійне забезпечення : закон України від 05.11.1991 – № 1788-XII. – Офіц. вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
2. Про страхування : закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР. – Офіц. вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
3. Про недержавне пенсійне забезпечення : закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. – Офіц. вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
4. Терещенко Г. М. Розвиток недержавного пенсійного страхування / Г. М. Терещенко // Наукові праці НДФІ. – 1 (46). – 2009. – С. 15–23.
5. Про господарські товариства : закон України від 19.09.1991 № 1576-XII. – Офіц. вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
6. Про довірчі товариства : декрет Кабінету Міністрів України від 17.03.1993 № 23–93. – Офіц. вид. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
7. Офіційний сайт Державної комісії регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dfp.gov.ua
8. Лазебна М. В. Організаційно-економічний механізм державного регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.02.03 / М. В. Лазебна. – К.: НДЕІ, 2004. – 303 с.